

Seküler akılla dindar akıl arasında milliyetçilik (Türkiye perspektifi)

Samet Ünlü*

Öz

Toplumsal ilişkilerde bireyler veya gruplar, farklı özellikleri ve daha birçok nedenden dolayı birbirlerinden uzaklaşabilir ve her biri belli bir kutbun temsilcisi haline gelebilir. Milliyetçilik ideolojisinin seküler ve dindar bakış açılarıyla yorumlanması da toplumda belirli bir kutuplaşmanın yaşanmasına neden olmaktadır. Ülkemizin kuruluşundan bu yana son derece önemli ve toplum yaşamı ile siyasi yaşam üzerinde etkin rol oynamış olan milliyetçiliğin zaman içerisinde adeta bir evrim sürecinden geçtiği gözlenmiştir. Milliyetçilik ideolojisi ilk olarak toplumdaki varlığını seküler olarak sürdürse de sonraları farklı ideolojilerin baskılanması gibi stratejik hedefler ya da tamamen toplumsal algının değişmesiyle birlikte ortaya dindar milliyetçi ideolojinin hâkimiyetinin çıktığı görülmektedir. Bu çalışmada da ülkemizde dindar ve seküler bakış açıları perspektifinden milliyetçilik kavramının nasıl bir noktada yer aldığı ve değerlendirildiğine yönelik bir araştırma gerçekleştirilmiştir. Literatür incelendiğinde seküler ve dindar milliyetçilik ideolojilerine ilişkin çalışmaların sınırlı olduğu ve iki kavramın birlikte kıyas ve değerlendirmesinin yapıldığı çalışma sayısının oldukça düşük olduğu gözlenmiştir. Araştırmada milliyetçilik ideolojisi dindarlık ve sekülerlik ekseninde ele alınmaktadır. Bu bağlamda dindar ve seküler milliyetçiliğin Türkiye örneğinde ele alınışı aynı zamanda ideoloji, din, toplum, İslam ve laiklik olgularıyla değerlendirilmektedir. Bunun sonucunda Türkiye’de milliyetçilik ideolojisinin geçirdiği aşamalar sekülerlik ve dindarlık perspektifinden kıyaslanarak incelenmektedir. Bu amaçla araştırmada siyaset biliminin ve sosyolojinin kaynakları bir arada değerlendirilmekte ve disiplinler arası bir anlayış araştırmaya yön vermektedir.

Research article

Geliş - Submitted: 27.11.2023

Kabul - Accepted: 29.06.2024

Atıf – Reference: *Nosyon: Uluslararası Toplum ve Kültür Çalışmaları Dergisi*, 13, 119-130.

Anahtar Kelimeler: Dindar milliyetçilik, İslamcılık, Kemalizm, milliyetçilik, seküler milliyetçilik.

Nationalism between secular intelligence and religious intelligence in Turkey (the perspective of Turkey)

Abstract

In social relations, individuals or groups may move away from each other due to their different characteristics and many other reasons, and each may become a representative of a certain pole. The interpretation of the ideology of nationalism from secular and religious perspectives also causes a certain polarization in the society. It has been observed that nationalism, which has played an extremely important role in social and political life since the establishment of our country, has almost gone through a process of evolution over time. Although the ideology of nationalism initially continued its existence in the society as a secular one, it is seen that the dominance of the religious nationalist ideology emerged with the strategic goals such as suppression of different ideologies or the change in social perception. In this study, a research was carried out on how the concept of nationalism is located and evaluated from the perspective of religious and secular perspectives in our country. When the literature is examined, it has been observed that the studies on secular and religious nationalism ideologies are limited and the number of studies in which the two concepts are compared and evaluated together is quite low. In the research, the ideology of nationalism is discussed on the axis of religiosity and secularism. In this context, the treatment of religious and secular nationalism in the case of Turkey is also evaluated with the concepts of ideology, religion, society, Islam and secularism. As a result, the stages of nationalism ideology in

* Dr. Öğr. Üyesi, Cumhuriyet Üniversitesi, Şarkışla Aşık Veysel Meslek Yüksekokulu, Pazarlama ve Reklamcılık Bölümü e-posta: samettunlu@gmail.com, ORCID-ID 0000-0001-9493-6173

Turkey are examined by comparing them from the perspective of religious and secular minds. To this end, the sources of political science and sociology are evaluated together and an interdisciplinary approach guides the research.

Keywords: Nationalist conservatism, Islamism, Kemalism, nationalism, secular nationalism.

Giriş

İdeolojiler, bir sosyal grubun kamusal söylem araçlarını devralması ve değerlerini, inançlarını baskıcı veya baskıcı olmayan yöntemlerle toplumun diğer kesimlerine empoze etmesi durumunda resmileştirilebilmektedir. Eğitim, ideolojilerin oluşum süreçlerinde kilit rollerden birini oynamaktadır (Ak, 2015, s.583). Kamusal söylem araçlarını kontrol eden toplumsal gruplar, kendi gruplarının iktidarları sırasındaki tarihi, askeri ve/veya siyasi başarılarını kendi gruplarının kazanımları olarak sunmaktadır. İdeolojik söylemlerini hem eğitim hem de toplumsal söylem ya da kamusal yaptırımlar yoluyla benimsemektedir. İdeolojiler, toplumda etkin kılınmak istendiğinde siyaset yoluyla resmî ideoloji statüsü verildiği ve kamuoyunda tartışma yaratmak için halka yayıldığı bilinmektedir. Örnek verilmesi gerekirse, Sovyet Rusya halkın çar üzerindeki gücünün kahramanca olduğu anlatısı aracılığıyla resmi bir ideoloji yaratmıştır. Benzer şekilde, demokrasi ve insan hakları ideolojisi, demokratik olarak yönetilen ülkeler İkinci Dünya Savaşı'nı kazandıktan sonra baskın ideoloji haline gelmiştir (Lewis, 2003, s. 44). Genellikle bir savaş kazanarak reşit olan ideolojilere resmî ideoloji statüsü verilmiştir ve yukarıda da sayılan farklı kanallar aracılığıyla gelecek nesillere aktarılmıştır. Ülkemizde bu ideolojiler arasında yer alan milliyetçilik geçtiğimiz yüz yıl içerisinde farklı taraflarca farklı yorumlamalara ve açıklamalara konu edilmiştir (İpek, 2018, s.48).

Milliyetçilik, Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş döneminde (1923-1938) resmî ideoloji statüsü kazanmış Mustafa Kemal Atatürk'ün resmileştirilmesindeki özel rolü nedeniyle "Kemalizm" olarak adlandırılmıştır ve bu nedenle milliyetçilik kavramından söz edildiğinde akla ilk olarak seküler-milliyetçilik gelmektedir (Eroler, 2019, s.129). Başlangıçta nitelenenin aksine özellikle son dönemde de hayli taraftar toplamış olan diğer bir ideoloji ise dini bir yaşam tarzına sahip, Batılı olmayan ve hatta Batı karşıtı toplumsal gruplarla özdeşleşen ve resmi bir ideolojik statü kazanmasa da etki alanını genişleten muhafazakâr milliyetçiliktir. 1946'da çok partililiğe geçişten sonra sağcı hükümetlerin doğrudan veya dolaylı desteği ile bu gelişimin yaşandığı bilinmektedir. Muhafazakâr-milliyetçi ideoloji; Türk siyaseti, uluslararası gelişmenin etkileri, İslam dininin Sünni yorumu, Hz. Muhammed ve dört halife dönemi ve genel olarak Türk-İslam tarihi aracılığıyla grup tartışmasını ve davranışını, İslamî yorum ve yüceltme yoluyla Osmanlı tarihini meşrulaştırmakta ve bambaşka bir boyut kazanmaktadır (Kökce, 2021, s.2778). Buna karşın laik ya da seküler milliyetçilik ise, pozitivizme dayalı felsefi bir yaklaşımla çağdaş Batı toplumlarıyla ilişkili olarak grup söylemini ve davranışını meşrulaştırmaya çalışmaktadır. Laik-milliyetçi grupların toplumsal hafızasında en önemli tarihsel referanslar, genel olarak Türk laikleşme tarihi ve özel olarak da Mustafa Kemal Atatürk liderliğindeki modern Türkiye'nin kuruluş yıllarıdır. Bu farklı iki ideoloji de kendi gruplarının söylemini ve davranışını "evrensel" olarak sunma ve sanki bir bütün olarak toplum için "kendi söylemlerinin tek doğru kriter olduğunu düşünme eğilimindedir" (Dinçaslan, 2023, s.64). Benzer yönleri olduğu kadar iki ideolojinin birbirinden ayrılan keskin hatları bulunmaktadır ve seküler ya da dindar bakış açısına sahip kimselerin milliyetçi ideoloji yorumları arasında hayli farklılıklar bulunmaktadır.

Bu araştırmada seküler ve dindar bakış açısından milliyetçilik kavramının hayatın birçok alanında yeniden önemli bir aktör olarak ortaya çıkışını ve gittikçe daha da değişen toplum aklıyla ortamlarda nasıl pozisyon aldığı, toplumsal problematikleri ile iki perspektiften kıyaslarının yapılması sağlanmıştır.

1. İdeoloji kavramı üzerine

Siyasal ve toplumsal yapıların biçimlendirilmesinde en fazla etki sahibi olan olgulardan birisi ideolojidir. İdeoloji sözcüğünün sabit, mutlak, değişmez ve herkesin üzerinde oydaştığı bir tanımı bulunmamaktadır. David McLellan'ın ifadesiyle, "İdeoloji, tüm sosyal bilimlerde tarifi en zor olan kavramdır" (Heywood, 2013, s. 23). Bunun nedenlerinden biri, kavramın başka olgularla bağlantılı ve çok boyutlu olmasının onun ayırt edici niteliklerini ortaya çıkarmasını zorlaştırmasıdır (Örs, 2012, s.6). Başka kavramlarla sıkça karıştırılan ideoloji sözcüğü, toplumsal hayatın birden çok olgusuyla ilişkilidir (Nakış, 2023, s. 7).

İdeoloji kavramı farklı yüzyıllarda farklı amaçlarla kullanılmış söylemsel bir kavramdır. Yıllar boyunca kavram üzerinde gerçekleştirilen farklı tanımlamalar bize toplumsal yaşamın dönüşümünü de aktarmaktadırlar. Bu anlamda ideoloji kavramı, kendi içerisinde sürekliliği devam eden bir muhalefet taşımaktadır. Bu muhalefet ise kavramın devamlı olarak yeniden tanımlanmasına neden olmaktadır (Bauman, 2000, s.119). İdeoloji, sahip olduğu farklı anlamlarla; bir taraftan geniş kapsamlı etkileşimleri yönlendirirken, diğer taraftan oldukça dar perspektifli oluşumları da belirleyebilmektedir. Ortaya çıktığı tarihsel bağlama bakıldığında ideoloji, modernlik kurgusunun büyük söylemleri olan sosyalizm, kapitalizm ve milliyetçilik düşüncelerine toplumsal ve siyasal işlevler kazandırarak farklı argümanların meşrulaştırıcı araçları haline gelmelerinde önemli bir rol oynamıştır. Örneğin milliyetçiliğin, modern ulus-devleti meşrulaştıran bir araç haline gelmesinde, ideolojik referanslarla anlam kazanması belirleyici olmuştur. Çünkü ulus-devlet, oluşumu itibariyle bir inşa sürecidir. İdeolojiler ise insanları dünyalarının tarihsel olarak inşa edilmiş olduğunu unutturacak süreçlerde yaşayabilme gücüne sahiptir (Karakaş, 2019, s.55).

İdeoloji kavramı, günlük siyasi, sosyal ve akademik hayatta birçok farklı anlamda en çok kullanılan bir kavramdır. Bu terimin (etimolojik olarak "öğretici fikirler" olarak tanımlanan bu terimin kökü Yunanca *idéa* ve *lóγoc*) etimolojik anlamı üzerinde "görüş birliği" olmasına rağmen, ne yazık ki terimler üzerinde bir görüş birliği yoktur. Her ne kadar terim hakkında görüş birliği sağlanamamış olsa da ideoloji, bir partinin inançlarını, değerlerini ve ilkelerini ifade eden bir siyasi ideoloji gibi, genellikle siyasi, az ya da çok tutarlı bir inançlar dizisidir. Bununla birlikte toplumsal eylem, toplumsal bir düşünce sistemi, varoluş koşullarından ve ilişkilerden kaynaklanan yaşam biçimleriyle ilgili bir bütün olarak tanımlanabilmektedir. İdeoloji kavramı devlet örgütlerinden siyasi partilere, devlet aygıtlarına ve toplumsal kurumlara kadar uzanan bir yelpazede yer almaktadır. Bu nedenle, çok yönlü ve çok anlamlı kullanımından ötürü ideoloji kavramının ortak bir tanımından bahsetmek güçtür.

1.1 Milliyetçilik ideolojisi

Milliyetçilik, milliyetçiliğe dayalı duygu, davranış ve tutumlardan türetilbilse de bir ideoloji veya siyasi hareket olarak modern bir olgudur. Bu itibarla, son iki yüzyıl boyunca ulus temelli dünya örgütlenmesinde, bir siyasi örgütlenme biçimi olarak ulus-devlet modelinin ortaya çıkmasında, yaygınlaşmasında ve yaşanan devletleşmede milliyetçiliğin öncü rol oynadığı söylenebilmektedir (Şahin, 2007, s.3).

Milliyetçiliğin kökü, milli egemenlik fikrine dayanmaktadır. Batı'da coğrafi keşifler sonucunda kapalı ve içe dönük ekonomik hayatın kırılması, kapitalizmin gelişmesine paralel olarak para ekonomisinin yaygınlaşması ve ekonominin kademeli olarak özgürleşmesi ile Orta Çağ'ın sonlarında milli değerlere dair uyanış başlamıştır. Bu süreçten itibaren evrenin ve toplumun doğası hakkındaki kavramların akla dayandırılmaya çalışılması ile bir sekülerleşme yaşanmış, düşünce anlamında yeni bir sınıf oluşmuştur. Burjuva sınıfı olarak nitelenen bu sınıfın uyanışıyla birlikte, geleneksel ekonomik ilişkilerin ve yaşamın değişmesi de yavaş yavaş başlamıştır. Bu gelişmenin bir sonucu olarak, 17. yüzyıl, aydınlanmanın şafağına ve yöneticilerin ilahi egemenliği hakkında bir tartışmaya tanık olmuştur; egemenliğin kaynağının

ilahi değil, seküler olduğu ve bu nedenle tüm vatandaşların devlet gücü hakkına sahip olduğu görüşü ortaya çıkmaya başlamıştır (Sönmez Selçuk, 2012, s.121).

Tarihi olarak incelendiğinde her ne kadar milliyetçiliğin kökenlerinin hangi olaylar etrafında cereyan etmeye başladığı çıkarımı yapılabilirse de milliyetçiliğin ne olduğu, ne zaman ve nerede ortaya çıktığına dair henüz net bir anlaşmaya varılamamıştır. Milliyetçilik kavramının ortaya çıkışına dair yapılan inceleme ve ortaya atılan fikirler incelendiğinde literatürün birçok farklı görüşü ve çatışmayı içerdiği görülmektedir. Yine de milliyetçilik olgusunun ortaya çıkışına yönelik temelde iki farklı yaklaşımdan söz etmek mümkündür ve bu yaklaşımlar ilkel, modernist ve etno-sembolik yaklaşımlar olarak sınıflandırılabilirler. Her ne kadar farklı yaklaşımlar olarak nitelendirilseler de ilkelciliğe dayalı milliyetçilik teorilerinin, etnik gruplar üzerine yapılan çalışmalardan bağımsız düşünülmesi mümkün değildir. Bu durumun nedeni ilkelci yaklaşımların ilk olarak etnik kimliği ve bu kimliği oluşturan bağların doğasını araştıran çalışmalarla şekillenmiş olmasıdır. Modernist yaklaşımla yapılan çalışmaların ortak noktası da ulusların ve milliyetçiliğin modern çağın, yani son yüzyılların yapıları olduğu görüşüdür. Modernist bir bakış açısıyla incelendiğinde, uluslar ve milliyetçilik oldukça yeni bir olgudur. Milliyetçi fikirlerin, motiflerin ve sembollerin ilk ortaya çıktığı yer, 17. yüzyılın sonundan 18. yüzyılın başına kadar Batı Avrupa'dır. Hatta bu dönemde Batı Avrupa'da milliyetçilik, sanayileşme, kapitalizm, merkezi devletlerin yaratılması, bürokrasi, kentleşme, kitle iletişimi ve sekülerleşme alanlarında da pek çok gelişme yaşanmıştır ve bu gelişmeler de milliyetçilik fikrinin gelişimine katkı sağlamıştır. Zira milliyetçilik, sanayileşme süreçlerinden ve sosyo-ekonomik moderniteden bağımsız düşünülemez bir kavramdır. Çünkü eski çağlarda milliyetçiliğin ortaya çıkmasını sağlayacak toplumsal, siyasal ve ekonomik koşullar yoktu. Bahsi geçen gelişmelerle birlikte modern koşullar çerçevesinde milliyetçilik ve milliyetçi ulusların yaratım sürecine girilmiştir. Conversi'nin (2006) tanımladığı etno-sembolist yaklaşım, ulusların sıfırdan yaratılamayacağını savunur ve ulusal kimliğin geçmişin mitleri, değerleri ve sembolleri tarafından oluşturulduğunu onaylayan bir yaklaşımdır. Milliyetçiliğin etnik geçmişe odaklanan teorisyenler tarafından çözümlenmesinden oluşan etno-sembolist yaklaşım, modernizmin hegemonyasına bir tepki olarak ortaya çıkmış ve temel argümanlarını modernizm eleştirisinden yola çıkarak geliştirmiştir. Bunun üzerine ilkelciliği reddeden ve modernist açıklamaları yetersiz bulan John Armstrong, Anthony D. Smith ve John Hutchinson gibi düşünürler, bu iki yaklaşım üzerinden bir sentez gerçekleştirmeye çalışmışlardır. Milliyetçilik hakkında yapılan analizler büyük ölçüde fikirleri birbirine benzeyen etno-sembolist düşünürlere göre ulusların gelişim süreci, etnik kökenleri dikkate alınarak geniş bir zaman diliminde ele alınmalıdır. Çünkü günümüz ulusları, modern öncesi dönemin etnik topluluklarının devamı niteliğindedir ve etnik kültürlerin gölgesinde şekillenmektedir. Etnik kimlikler; göçlere, istilalara ve etnik gruplar arası evliliklere rağmen asırlarca özünü koruyacak kadar dirençli bir yapıya sahiptir. Milliyetçiliğin günümüzün bir ürünü olduğunu kabul etme konusunda primitivistlerden ayrılan etno-sembolist düşünürler, çağdaş milliyetçiliklerin içeriğini geçmişin mit, sembol ve geleneklerinin belirlediğini savunurlar (Selçuk, 2011, s.3858).

1.2 Milliyetçiliğe yaklaşma

Milliyetçilik, Türk milliyetçiliği bağlamında daraltıldığında 20. yüzyılın son döneminde milliyetçi ideolojinin güç kazandığı görülmektedir. Bu dönemde yalnızca Türkiye'de değil, aynı zamanda tüm dünyada milliyetçiliğe dair ciddi destekler sağlanmıştır. Küreselleşme ile birlikte milliyetçiliğin sonunun geldiği düşünölmeye başlansa da bilimsel ve politik platformlarda da kabul edildiği üzere, milliyetçilik kavramı modernleşen dünyanın bir parçası olmanın yanı sıra modernleşme sonrasına da intikal eden bir kavram olmayı başarmıştır.

Yukarıda söz edildiği üzere dünyanın diğer bölgelerinde olduğu gibi Türk milliyetçiliği de 1980'ler ve 1990'lardan itibaren istikrarlı bir yükseliş göstermiştir. Öte yandan, küreselleşme, paradoksal bir biçimde, milliyetçiliği teşvik etmiş ve kışkırtmıştır. İki kutupluluğun çökmesi, askeri çatışmaların yayılması, sınır değişiklikleri olasılığı, azınlıklar ve insan hakları meseleleri diplomatik malzeme haline gelmiş; uluslararası süreçlerin devreye girmesi, ekonomik ve coğrafi yapının sarsılması temelde milliyetçileri kışkırtma/cesaretlendirme sebepleri hâline gelmiştir. Çünkü Türkiye'de ciddi bir beka krizi içinde kurulan ve ardından çevresine yoğun bir tehlike imajıyla bakan bir ulus devlet geleneği vardı. Bu hayatta kalma kaygısı ve tehlike algısı, Türk milliyetçiliğinin ve Türk ulusal kimliğinin oluşumunda büyük ölçüde etkili olmuştur. Küreselleşmenin ulus devlete meydan okuması, Türkiye'ye yönelik asırlık bir tehdidin modern versiyonu olarak kolayca görülebilecek bir zihniyeti de güçlendirmiştir (Turan, 2011, s.138).

2. Sekülerizm ve milliyetçilik

Sekülerizm; bireyin zihninin ve dilinin önce dini, sonra metafizik denetiminden kurtulması olarak tanımlanır. Tüm kapalı dünya görüşlerinin, tüm doğüstü mitlerin ve kutsal sembollerin yıkılması ile tüm dini veya dini paradokslarının ortadan kaldırılacağı düşünülmektedir. Öte yandan bireyin kaderci bir zihniyetten kurtuluşu; insanın dünyada yapayalnız kaldığı, artık kaderini suçlayamayacağı ve kaderine kızmaya gerek duymayacağı anlayışını desteklemektedir. Daha spesifik olarak, Max Weber'in yaptığı tanıma göz atılacak olursa sekülerizm, doğaya ilişkin detayların siyasetle ilişkilendirilmemesi ve değerlerin kutsallaştırılmasının durdurulmasıdır (Çağlayan, 2016, s.229). Özellikle dünyanın kuruluşuna ve insanın yaradılışına dair teolojik yorumların modernizmden etkilenerek biçimlendirilen bir siyaset anlayışı içerisinde yer bulmaması ve politika yapıcılarının argümanlarına konu olmaması sekülerizmin amaçladığı toplumsal durumlarda etkin bir biçimde ortaya çıkmaktadır.

Milliyetçilik fikri gibi, dini inançların da milliyetçilikle sorunları vardır. İlahi dinlerin çoğu, evrensel oldukları iddiasını barındırdıkları için milliyetçilik fikriyle çelişirler ve bu da milliyetçilik fikrinin sekülerizme daha yakın konumlandırılmasına neden olmaktadır. Ayrıca milliyetçilik kavramının dünyaya ait olması ve geleceği vurgulayan dinlerin dünyanın laikleşmesini kınaması da yine din ve milliyetçilik arasındaki makasın açılmasına ve sekülerliğe yaklaşmasına neden olmuştur. Türk milliyetçiliğinin yeni nesli olan seküler Türk milliyetçiliği, açıkça Kemalizme dayalı din ve devlet işlerinin ayrılmasını temel almasıyla ve demokratik değerlere yapılan vurguyla, ikinci nesil militarizmin önüne geçmektedir. Örneğin, seküler Türk milliyetçileri, demokratik değerlere bağlı olmalarına rağmen, Turan fikrine uymayı daha yararlı buldukları için Avrupa Birliği'ne (AB) katılmayı kabul etmemektedirler. Seküler Türk milliyetçiliği Atatürk'ün dile getirdiği milliyetçilik fikrinin Anadolu insanının kentleşmesi sayesinde anlaşıldığını ve laik duyarlılığı yüksek demokratik değerlere dayalı milliyetçiliğe dayandığını savunmaktadır (Dinçaslan, 2023, s.94).

2.1 Türkiye'de seküler milliyetçiliğin gelişimi

Devletleşme döneminde yaşanan geçiş sürecini kolaylaştırmak için dilin etkin kullanımı ve müphem kelimelerin seçimi "ümme'ten "millet'e geçişi hızlandırmıştır. Millî mücadelede kullanılan tüm terimler çifte anlam taşıyordu: Millî mücadele, millî bağımsızlık, halk meclisi, millî zafer, millî güç, egemenlik ve millet kavramlarının tümü, bağımsızlık konusundaki millî tartışmayı oluşturuyordu. Millî kelimesi hem dinî hem de millî anlamlara gelebilmesi nedeniyle en azından kavramsal olarak milliyetçi bir söyleme geçişe zemin hazırlamıştır. Kültürden aileye, okuldan kamusal alana, kolektif sembollerden ulusal törenlere kadar pek çok alanda ulusal terminolojinin otoriter yapısı, etkisi ani bir şekilde fark edilmeden daimî olarak kalmıştır. Bu imgede devlet, toplumun bir türevi değil, belirleyicilerinden biri,

toplumsal yeniden üretime hak kazanan kurucu bir araç olmuştur. Devlet, bu gücünü kullanarak, tepeden tırnağa bu alanları şekillendirmiş ve anlamlandırmıştır. Şekillendirilen alanlar içerisinde çoğunlukla sosyal, kitlesel veya popüler alanların var olduğu yorumu yapılabilmektedir. Aynı zamanda devlet, ürettiği yeni biçim ve anlamları milli eğitim ve diğer kaynaklarla birleştirmiş ve bunu yaparken hem toplumun siyasallaşmasını hem de ulusal siyasetin toplumsallaşmasını sağlayan teknikler kullanmıştır (Şevkli, 2009, s.64).

3. Türkiye’de din, toplum ve milliyetçilik

Türkiye Cumhuriyeti, Osmanlı padişahının emri altında Samsun'dan Anadolu'ya geçen Mustafa Kemal Paşa'nın (Atatürk) etrafında toplanan halk tarafından kurulmuştur. Dikkat edilmesi gereken en önemli şey, Atatürk'ün insanları savaşa hazırlamak için hem hilafet (cihat) hem de milliyetçiliği çok iyi sentezlemiş olduğudur. Bağımsızlık Savaşı sırasında İslam ve milliyetçilik duygularının Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşundan önce bileştiği söylenebilir. Türkiye Cumhuriyeti, kurulduğu 1923 yılından bu yana halkına vermeye çalıştığı ulus temelli milliyetçilik kimliğini tam olarak benimseyemeyen Türkiye Cumhuriyeti, 1980'de acımasız bir askeri darbeye yeniden yapılanmaya başlamıştır. Özellikle mevcut kimliği kabullenemeyen gençler komünizm, sosyalizm gibi kimlikler üzerinden kendilerini ifade etmeye çalışmışlardır. Özellikle genç kuşak arasında ideolojik kimlik savaşlarında kan dökülmeye başlayınca askerler devreye girmiş ve söz konusu askeri darbe gerçekleşmiştir. 12 Eylül 1980 askeri darbesi sırasında solcu ve marjinal kimlikler ile milliyetçi kimlikler arasındaki mesafe giderek artmıştır (Kılıç, 2015, s.51).

Dine atıfta bulunularak oluşturulan topluluk yapısı, dinin toplumsal yaşamda sempati ifade etmesi ve üyelerini genel bir adla tanımlamasından yola çıkarak hayali bir üst aile olarak nitelendirilebilir. Bu da göstermektedir ki, dinin inşa etmeyi amaçladığı kolektif bir bilince veya kabul edilmiş bir üst kimliğe yönelik birlik, bu semboller aracılığıyla inşa edilen duygusal milliyetçilik yoluyla kısmen olumlu bir farklılaşmayı ve bu olumlu farklılıkların sağladığı yakınlık duygusu aracılığıyla toplumsallaşmayı amaçlamaktadır. Din, kolektif bilinç ya da toplumsal bilinç tarafından inşa edilen topluluk yapısının tipolojisini açıklamaktadır. Önemli olan, Türkiye'de kabul edilen üst kimliği besleyen aidiyet, duygu, amaç ve bilinç birliği gibi temel ölçütlerin kapsamıdır. Bu bağlamda aidiyet, duygu, amaç ve bilincin kaynağı ırksal bağlılık olduğunda Yahudilik örneğinde olduğu gibi toplumsal hayatı kriterler temelinde şekillendiren ve ağırlıklı olarak menşesine odaklanan bir yapı ortaya çıkabilmektedir (Şevkli, 2009, s.76).

İslam dini açısından ele alındığında da Kur'an-ı Kerim'de millet kavramının kullanıldığı yerlere anlam açısından bakıldığında da millet ile kastedilenin aynı zamanda din olduğu görülmektedir. Bu bağlamda, Kur'an-ı Kerim'in Bakara Suresi'deki 120. ayetindeki “Sen onların milletlerine (dinlerine) tabi olmadıkça ne Yahudiler ne de Hıristiyanlar senden asla hoşnut ve razı olmayacaklar” ifadesi örnek gösterilebilir. Buradan hareketle, din ve milliyet kavramlarının eş anlamlı olarak kullanılmasındaki temel dayanağın, dinin ortak duygu ve hissiyat oluşturarak, bir milliyet inşa etme potansiyeliyle bağdaştırmanın mümkün olduğu düşünülmektedir (Araz, 2022, s.190).

Zamanla değişen siyasi koşullar çerçevesinde başlangıçta milliyetçiliğe olumsuz bakan İslamcılar, zamanla milliyetçiliği yeniden değerlendirmek zorunda kalmışlardır. Birçok faktör de buna katkıda bulunmuştur. Bu faktörlerden ilki ümmet fikrinin gerçek başarısızlığı, İmparatorluğun çöküşü ve ulus-devletlerin hızla yayılması nedeniyle İslamcıların milliyetçilik vizyonunu değiştirmesidir. Öte yandan, İttihat ve Terakki döneminde olgunlaşan Türklük ideolojisinin Cumhuriyet döneminde egemen ilke olarak benimsenmesi gibi reel siyasetin gelişmesi, yani Cumhuriyet döneminin kuruluşu, milliyetçilik fikrine bağlı yeni siyasi ve sosyal birlik de söz konusu değişimi etkilemiştir (Şen, 2011, s.13).

3.1 Milliyetçiliğin dinselleştirilmesi

Türkiye’de temelde İslam, din ile milliyetçilik arasında olumlu bir ilişki bulunmaktadır ancak bu ilişki Türk milliyetçiliğinin hâlâ içinde yaşadığı derin bir çelişkiyle gölgelenmiştir. İslam’ın Türkiye’de farklı ulusal kültürlerden ziyade yeniden yorumlanması ve İslam’ın farklı tarzlarının yaratılmasıyla birlikte Türk-İslam ilişkisi tarihsel gerekçelerle meşrulaştırılmış ve böylece İslam, Türk yorumuyla Türklerin millî dini olmuştur. Öte yandan, reformist görüşlerin, dinin bu ulusal yorumunu etkili bir şekilde reddetmesine neden olduğu da bilinmektedir. Oryantalist oluşum, ilerleme anlayışıyla, İslam devri Türk tarihini, özellikle Selçuklu ve Osmanlı deneyimlerini Farslaştırma, Araplaştırma, Bizanslaştırma olarak yorumlamakta ve Türklerin hakikati İslam’dan vazgeçtiğini iddia etmektedir. Bu durumda, örneğin “millileştirilmemiş millî din” gibi bir çelişki ortaya çıkmaktadır. Bazı araştırmacılara göre Türkler, milletlerini İslam ile olgunlaştırırken, başka araştırmacılar da İslam medeniyeti içinde Türklerin millî kimliklerini kaybettiklerini ileri sürmektedir. İkinci kesime göre Türkler İslam’a saygı duyar, İslam’ı millî din yapar, İslam Türk halkının ve kültürünün ana yapı taşı ve temeli olur, İslam Türklerin millî kimliğini korur ama her şeye rağmen İslamlaşma sürecinde Türklerin kimliği kaybolur, Türkler Fars ya da Arap olur. Millî kültür üzerinden oluşan müspet din-millet, Türk-İslam ilişkisi, din ve kültürün dinde ayrılması ve din kültürünün Arap ve Fars geleneklerine indirgenmesiyle bozulmuştur (Çalen, 2020, s.32).

Tüm bu tartışmalar sürerken Türkiye’de muhafazakârlık 1980’lerde ortaya çıkmaya başlamıştır yorumu yapılabilmektedir. 1980 askeri darbesiyle 1970’lerin örgütlü siyaseti parçalanmış; iktidara yönelik sözde tehditler ortadan kaldırılmış, Türk-İslam sentezi tepeden inme bir ideolojik proje olarak devlet iktidarını inşa etmeye yönelik olarak hayata geçirilmiştir. Türk-İslam Sentezi, 1970’lerde zayıflayan devlet gücünü güçlendirmek amacıyla millî kültürün önemini vurgulayan yeni açılımlarla cevap vermeyi amaçlayan bir konsolidasyon projesi niteliğini üstlenmiştir. Örneğin, Eylül 1980 askeri darbesi, diğer bazı sağcı grupların aksine, Aydınlar Ocağı’nın düşünce biçimini etkilememiş, aksine, Aydınlar Ocağı’nda Kemalizm’in güçlenmesi fikrini desteklemiştir. Buna karşılık olarak Türk-İslam sentezi tüm okullarda din eğitiminin zorunlu hale getirilmesi ve imam-hatip okullarının yaygınlaştırılmasını öne sürmüştür. Entelektüel bir bakış açısıyla giderek güç kazanmaya başlayan Türk-İslam ideolojisi, 1983’te ulusal planlama örgütünün “Millî Kültür Raporu” ile resmîleştirilmiştir. Bu rapora şu ifade yer verilmiştir: “Ülkenin kültür politikası, gerçek Orta Asya değerlerinin ve İslam’ın yarattığı millî kültürün yerini almalı ve Batı ile ilişkiler ihmal edilmemeli, ancak bu ilişkiler faydalı teknolojilerin getirilmesi ile sınırlandırılmalıdır” (Çağlar & Uluçakar, 2017, s.126). Bu dönemden sonra hem Türk siyasetindeki gelişmeler hem de toplumun bakış açısı irdelendiğinde milliyetçiliğin günden güne dinselleştirildiği ve dinselleştirilmiş milliyetçilik fikrinin toplum tarafından hızlı bir şekilde benimsendiği görülmektedir.

Milliyetçilik ve İslamcılık, anlam bakımından farklı kelimeler gibi görünse de tarihsel deneyimde birbirleriyle yakından ilişkili olmuştur. Günümüzde bu durum detaylı olarak değerlendirildiğinde; ulus-devlet formunun temeli ve Batı kökenli bir ideoloji olarak ortaya çıktığı söylenen milliyetçilik ideolojisi, o zamandan beri İslam dünyasında geniş çapta tartışılan bir konu olmuştur. İlk zamanlarda bazı aydınlar bunu kabul etmemiş, bazıları da hararetle savunmuştur. Hz. Muhammed’in “Üstünlük ancak takvadır” hadisi ile benzer olarak Kur’an ayetlerinde de çeşitli ifadeler yer almıştır. Baskın görüş, üstünlüğün yalnızca kişinin Tanrı’nın önündeki yeri ile ilgili olduğu yönünde olsa da etnik kökenin dinsel mensubiyetin yerini alıp alamayacağı konusunda bazı tartışmalar vardır. Yine Kur’an-ı Kerim’de Hucurat Suresi’nin 13. ayetindeki “ve birbirinizle tanışmanız için sizi kavimlere ve kabilelere ayırdık” ifadesi, Allah’ın insanları farklı milletlerden yarattığını anlatmakta ve bu da tartışmaya başka bir boyut kazandırmaktadır. Bir kişi dinini özgürce seçebilir veya seçmeyebilir, ancak uyuşu onun doğal aidiyetidir. Aslında Hz. Peygamber döneminde

milliyetçilik Arap toplumunda da çok aktif bir unsurdur. Milliyetçilik günümüz siyasi anlamıyla Batı kökenli olarak gelişse de aslında kökleri çok eskilere dayanan bir ideolojidir (Kaya, 2019). Bu gibi nedenlerden olduğu tahmin edilmektedir ki İslam ve milliyetçiliğin bir araya gelişi zor olmamış ve iki kavramın birlikte hatırı sayılır bir güç hâline gelişi de yüksek ivmeli olmuştur.

4. Milliyetçiliğin seküler ve dindar akıl perspektifinden kıyası

Fransız İhtilali ile modern bir olgu olarak ortaya çıkan ve bir süre sonra Türk siyasi tarihinde etkisi belirginleşen modern milliyetçilik, kavramsal olarak Türklük fikrinin gelişimine bağlı olarak Türk düşünce sisteminde ortaya çıkmıştır. Bu nedenle Türklerin milliyetçi olarak tanımlanması -milletten söz edildiğinde Türk halkı için kullanılan terim- özellikle “millî” kelimesinin Batılı bir “halk” ifadesi haline gelmesi yine Batı'dan etkilenmiştir. Türklerin İslam öncesi devirlerde var olan ancak daha sonra imparatorluk yapısının veya İslam dininin etkisiyle derinleşen millî bilinci, siyasi, sosyal ve kültürel hayatta ortaya çıkmıştır. Türk toplumunun, dinî bağların tabiatında hâkim olduğu İslamiyet ile birleşince bir ümmet haline geldiği bilinmektedir. Dolayısıyla Türkiye'de milliyetçiliğin gelişmesi, Osmanlı zihniyeti ve İslam ümmeti dışında Türk milleti olarak milliyetçilik ve tek millet vatanseverliği şeklinde gelişme göstermiştir. Türk milliyetçiliği, Osmanlı İmparatorluğunun çökmekte olduğu ve Türk aydınlarının bunu hissetmeye başladığı bir dönemde, imparatorluğun birçok din ve etnisiteden oluşan kozmopolit yapısı içinde bir tepki ve kendini keşfetme hareketi olarak ortaya çıkmıştır (Sarınay, 1994, s.213).

Cumhuriyet ideolojisi genel olarak devrimlerle yıkılmak istenen toplumsal ve siyasi bir yapı olarak İslamcılığın teorik temsilcisi gibi anlaşılmıştır. Bu nedenle yeni bir toplumsal yapı oluşturmaya çalışan cumhuriyetçi kadrolar, dini toplumsal hayatın temel unsuru olarak gören İslamcılık ideolojisini ve dolayısıyla İslamcılar devrimlerin önündeki en önemli engel olarak görmüşlerdir. Bu nedenle cumhuriyetin ilk yıllarında kendi bağımsız kimlikleriyle ayakta kalmayı zor, hatta tehlikeli bulan İslamcılar, bir yandan özellikle muhafazakârlar, cumhuriyeti eleştirmişlerdir. Cumhuriyetin üzerinde tam bir anlaşma beklemeden kabul ettiği “milliyetçilik” benzeri bir unsur, diğer bir deyişle, İslamcılar milliyetçilik ideolojisine yaklaşımlarında pratik ve pragmatik nedenler de etkili olmuştur (Şen, 2011, s.15).

20. yüzyılda bağımsızlığını kazanan ülkelerdeki laik/seküler milliyetçiliğin temsilcileri, dini cemaate değil, şehirli, eğitilmiş ve elit sınıfa mensuptu. Birçoğu için, bu tür seküler milliyetçiliği benimsemek, din ve devlet işlerini ayırarak, devletin refahına zararlı olan dinin etkisinden kaçınmaları anlamına geliyordu. Uygulamada, siyasi gücün ve geleneksel dini değerlere dayalı toplulukların etkisi önemsizdi. Bu noktada seküler milliyetçiliğin bir din kadar etkili bir ideoloji olabilmesi için takipçilerinin bir akide olarak benimsemeleri gerekiyordu. Seküler milliyetçiliğin savunucularına göre din ve onun etkileriyle ancak bu şekilde rekabet edebilirdi. Seküler milliyetçilik kavramı da aslında bu gibi nedenlerle giderek daha kutsal ve daha dini bir sembol gibi görülmeye başlamıştır. Seküler milliyetçilik, dini söylemlerin güçlü bir etkiye sahip olmasını reddetse de dinin devamlılığını sağlayan temel faktör güçlü bir iman gerektiriyordu. Tıpkı din gibi seküler milliyetçiliğin de bir kaderi vardı. Ninian Smart (akt. Seljak, 1991, s.41) dini altı kavram üzerinden açıklamaktadır: doktrin, mit, etik, ahlak, ritüel, deneyim ve sosyal yapı. Bu yapılar ise seküler milliyetçilik ile benzer değerlendirilmekte, milliyetçiliğin de içerisinde var olduğu görüşü savunulmaktadır. Seküler milliyetçilik ile din arasındaki bu yapısal benzerlik, daha basit ve daha işlevsel bir özelliğe işaret etmektedir. Her iki yaklaşım da kavramlara ahlaki bir düzen içinde etik bir görev vererek sadakatlerini talep etmektedir. Bu nedenle Juergensmeyer (2023, s.87), din ile laik milliyetçilik arasındaki çizginin çok ince olduğunu belirtir. Her ikisi de inancın ifadesidir, her ikisi de kimlikle tanımlanır ve daha geniş bir topluluğa bağlılık içerir.

Hem din hem de laik milliyetçilik, nihai ahlakın meşruiyetini talep etmektedir (Karaarslan, 2012, s.134).

İslamcılar, özünde modern ve dolayısıyla seküler bir fenomen olan milliyetçiliğe ilk zamanlarda şiddetle tepki göstermişlerdir. Daha önce de söz edildiği üzere burada çeşitli etnik grupların milliyetçi faaliyetler nedeniyle imparatorluktan ayrılması Müslümanları ve dolayısıyla İslamcıları etkilemiştir. Ayrıca dini ilkelerden beslenen aidiyet ve kimlik bağı yerine özünde seküler içerikli milliyetçiliğin aday olması da İslamcıların milliyetçiliğe olumsuz bakmalarının bir diğer nedeni olmuştur. Ancak Osmanlıcılık, Batılılaşma ve İslamcılık gibi imparatorluğu bir arada tutmayı hedefleyen projelerin, milliyetçiliğin hem teoride hem de pratikte yükselişe geçtiği bir ortamda başarıya ulaşamaması ve çökmesi, İslamcıları milliyetçiliği yeniden düşünmeye yöneltmiştir. Birinci Dünya Savaşı sırasında, özellikle Müslümanların Osmanlı Devleti'nde kalmak istemediklerini defalarca ortaya koymaları, insan ırkının birliğine dayalı İslam ideolojisinin zayıflamasına yol açmış ve İslamcılar milliyetçiliğin artık milliyetçilik olduğunu anlamaya başlamışlardır. Ayrıca milliyetçiliğin teorik ve somut olarak güçlenmesi ve Türklüğü vurgulayan söylemin büyümesi bu gelişmeye katkı sağlamıştır. Sonuç olarak İslamcılar, milliyetçiliğin çağın ruhuna daha uygun bir ideoloji olduğuna ikna olmuşlardır. Aslında İslamcıların başlangıçta milliyetçilikle aralarına koydukları mesafe büyük ölçüde Mehmet Akif Ersoy'un çabalarından kaynaklanmaktadır. Ancak İslamcıların milliyetçiliğin seküler içeriğine ilişkin kaygıları devam etmiştir. Hatta laik milliyetçiliğe dayalı birlik fikrinin cumhuriyet döneminde dayatılması İslamcıların tepkisine neden olmuştur. Bir başka ifade ile İslamcıların kabul ettiği milliyetçilik, cumhuriyetin seküler milliyetçiliği haline gelmemiştir. Bu gerekçeler, milliyetçiliğin laik ve Batılı içeriğini bölmüş ve milliyetçiliği benimsemiş, onu İslami içerikle güçlendirmiştir. Eşref Edip, Necip Fazıl Kısakürek ve Nurettin Topçu bu konuda önemli katkılarda bulunmuştur. Başka bir deyişle, adı geçenlerin çabalarıyla milliyetçilik İslami bir nitelik kazanmıştır. Kısacası, İslamcılar milliyetçiliği ancak dini bir biçim ve içerik verildiği ölçüde bütünleyici bir ilke olarak kabul etmişlerdir (Şen, 2011, s.15 & Kara, 2017, s.129). Bu bağlamda Türkiye'de kendisini İslamcı olarak tanımlayanların milliyetçilik ideolojisiyle kurmuş oldukları bağ, milliyetçilik ideolojisinin dinle olan bağlarını belirleyici ölçüde yeniden gündeme getirmiş ve sonuç olarak dindar milliyetçiliğe olan sosyal ve siyasi ihtiyaçlar gözle görülür noktalara ulaşmıştır.

Sonuç

Türkiye Cumhuriyeti kuruluş felsefesi itibariyle laik bir ülkedir. Laiklik gündelik hayatta tanımlanan sınırlar içerisinde ele alındığında “din ve devlet işlerinin birbirilerinden ayrılması” şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Ancak laikliğin toplumsal yaşama aktarılması bu tanımın yol açtığı sınırlılıkta değildir. Laiklik devlet olgusunu karakterize eden bir olgu olmanın yanında toplumsal alandaki yaşam tarzlarının da oluşmasında son derece etkilidir. Toplumsal alanda belirlenen yaşam tarzları aynı zamanda kişilerin ve toplumsal grupların benimsemiş oldukları dünya görüşlerinin ve siyasi fikirlerin toplumsal yansımaları olarak belirlemektedir. Milliyetçilik ideolojisini benimsemiş kişilerin ve toplumsal grupların yaşam pratikleri de yine bu minval üzerinden biçimlenmektedir. Ancak bu doğrultuda milliyetçilik ideolojisinin dindar veya seküler biçimlerinin her ikisi üzerinden de okunması gerekli olmaktadır. Türkiye Cumhuriyeti devletinin laik bir devlet olarak kurulması aynı zamanda milliyetçiliğin ağırlıklı olarak seküler biçimlerle anlamlandırılmasını gerekli kılmıştır. Özellikle Türkiye'de yaşanan siyasi gelişmelerle ve dönemselsel politik atmosferlerle bu durum daha güçlü hale gelmiştir. Ancak Türkiye'nin yakın tarihinde yükselen seküler milliyetçilik sürekliliğini koruyamamış ve yaşanan birtakım gelişmelerle birlikte milliyetçilik ideolojisi dindar akıl eksenine yaklaşmaya başlamıştır.

Hem baskıcı rejimler hem de demokratik çerçeveler altında herhangi bir devrim sürecinden geçen milletler, kutsallıklarını ve dini ritüellerini kültürel, geleneksel veya milliyetçilik üzerinden şekillendirmektedirler. Milliyetçilik, modernitenin kutsal alanlarına aittir. Ancak din karşıtı konuşlanmak yerine son dönemde dinden başarıyla yararlanmaya çalışmıştır. Milliyetçilik dinin yerini almakla birlikte, dini kültürün bir parçası haline getirerek sürekliliğini de sağlamıştır. Din, kamusal alanda hala önemli bir rol oynamaktadır. Pek çok toplumda din ve devletin ayrılması olarak nitelendirilen liberal laiklik felsefesinin geçerliliği konusunda tereddütler söz konusudur. Din, genellikle derin bir milliyetçilik veya diaspora mesajı içeren çok kültürlü toplumlarda azınlık etnik kimliğinin ana taşıyıcısı olabilmektedir (Hayes & Çiftkaya, 2010; İpek, 2018, s.43). Günümüzde Türkiye’de dini perspektifle biçimlenen bir milliyetçilik ideolojisi hâkim olsa da seküler milliyetçilik ideolojisine mensup bireyler ve kolektifler mevcuttur. Bu çalışmada seküler ve dindar akla göre algılanan iki farklı milliyetçilik kavramının birbirleri ile benzerlikleri ve farklılıkları ile kıyaslanmaları sağlanmıştır. Günümüzde siyasi partiler, fraksiyonlar, kanaat önderleri, sivil hareketler vb. dikkate alındığında Türkiye’de milliyetçiliğin hangi varyasyonunun daha güçlü olduğu meselesi karmaşıklaşmaktadır. Bu bakımdan denilebilir ki, günümüzdeki siyasal konjonktüre bağlı olarak dindar milliyetçilik lehine birtakım gelişmeler yaşanmakla birlikte seküler milliyetçiliğin sosyal ve siyasal yapıdaki varlığı devam etmektedir. Günümüzde milliyetçiliğin dindar varyasyonu seküler varyasyonuna nazaran Türkiye’nin sosyal ve siyasal yapısı üzerinde daha etkin biçimde varlık göstermektedir. Türkiye’nin yirmi küsur yıldan bu yana kendisini muhafazakâr milliyetçi olarak tanımlayan bir siyasi iktidar tarafından yönetiliyor olması da bu güncel gerçekliğin oluşmasında belirleyici etken olarak yer almaktadır.

Kaynakça

- Ak, G. (2015). Kemalizm'de laiklik-İslam birlikteliğinin milliyetçilik üzerinden düalist akdi. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 70(3), 571-606. https://doi.org/10.1501/SBFder_0000002364.
- Araz, F. (2022). Duygu milliyetçiliği olarak Kur'an'da yakınlarla ilişkinin sosyolojisi. *Journal of Analytic Divinity*, 6(1), 188-205. <https://doi.org/10.46595/jad.1094827>
- Bauman, Z. (2000). *Siyaset arayışı*. (T. Birkan,Çev.). İstanbul: Metis Yayınları.
- Conversi, D. (2006). Mapping the field: Theories of nationalism and the ethnosymbolic approach. *Nationalism and Ethnosymbolism: History, Culture, and Ethnicity in The Formation of Nations*, 15-30.
- Çağlar, A., & Uluçakar, M. (2017). Günümüz Türkçülüğünün İslamla imtihanı: Türk-İslam sentezi ve Aydınlar Ocağı. *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları (HÜTAD)*, (26), 119-139.
- Çağlayan, E. (2016). Islam, secularism and nationalism in modern Turkey: Who is a Turk? *Birey ve Toplum Sosyal Bilimler Dergisi*, 1(2), 226-234.
- Çalen, M. K. (2020). Ahmet Ağaoğlu'nda İslâm ve milliyetçilik ilişkisi. *Milliyetçilik Araştırmaları Dergisi*, 2(2), 27-46.
- Dinçaslan, B. (2023). *Seküler milliyetçilik- 21.yüzyılda Türk milliyetçiliğinin teorisi*. İstanbul: Yenisey Yayınları.
- Eagleton, T. (2015). *İdeoloji*. (Muttalip Özcan, Çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Eren, M. (2014). Sekülerizm ve Din Arasında Habermascı Söylem Analizi. *Felsefe Dünyası*, (60), 244-264.
- Eroler, E. G. (2019). Dindar nesil yetiştirmek: Türkiye'nin eğitim politikalarında ulus ve vatandaş inşası (2002-2016). İstanbul: İletişim Yayınları.

- Hayes, C. J. H., & Çiftkaya, M. (2010). *Milliyetçilik: bir din: Batı siyasal düşüncesinde "ulusalcılık" tasavvuru*. İstanbul: İz Yayıncılık.
- Heywood, A. (2013). *Siyasi ideolojiler: Bir giriş*. (Ş.Akın, A.K.Bayram, Çev.). Ankara: Adres Yayınları.
- İpek, İ. (2018). Din-siyaset-ilişkisi-dünü-bugünü-geleceği. *Toplum ve Kültür Araştırmaları Dergisi*, (2), 33-51.
- Juergensmeyer, M. (2023). *The new cold war?: Religious nationalism confronts the secular state*. University of California Press.
- Kara, B. (2017). Dinsel milliyetçilik. *Electronic Turkish Studies*, 12(2).
- Karaarslan, F. (2012). *Şerif Mardin, Türkiye, İslam ve sekülerizm*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Karakaş, M. (2019). Türkçülük ve Türk milliyetçiliği. *Milliyetçilik-1*. Sayı: 38. Ankara: Doğu Batı, s.57-76.
- Kaya, B. (2019). Cumhuriyet dönemi İslamcılarının milliyetçiliğe bakışı. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyoloji Anabilim Dalı.
- Kılıç, M. (2015). Milliyetçilik algısında yaşanan değişim üzerine bir deneme. *The Journal Of Europe-Middle East Social Science Studies*, 1(1), 49-58. <https://doi.org/10.21085/jemsos.84902>
- Kökce, H. (2021). Din ve milliyetçik ilişkisi: Kolaylaştırıcı mı zorlaştırıcı mı?. *OPUS International Journal of Society Researches*, 18(40), 2775-2796. <https://doi.org/10.26466/opus.864887>
- Lewis B (2003). *Demokrasinin Türkiye serüveni*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Nakış, Y. (2023). Ak Parti iktidarı döneminde tarih yazımı ve muhafazakâr ideolojinin yeniden üretiminde ideolojik aygıt olarak "Derin Tarih" dergisi (2012-2020). (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyoloji Ana Bilim Dalı. İstanbul.
- Örs, H. B. (2012). İdeoloji: Karmaşık dünyayı anlaşılır kılmak. Örs, H. B. (Ed.). *19. Yüzyıldan 20. Yüzyıla Modern Siyasal İdeolojiler*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Sarınay, Y. (1994). *Türk Milliyetçiliğinin tarihî gelişimi ve Türk Ocakları: 1912-1931*. İstanbul: Ötüken Yayınları
- Selçuk, S. S. (2011). Milliyetçilik üzerine: bir literatür taraması. *Yaşar Üniversitesi E-Dergisi*, 6(23).
- Seljak, D. (1991). Is Nationalism a religion? A critique of Ninian Smart. *Arc: The Journal of the School of Religious Studies*, 19, 33-45.
- Sönmez Selçuk, S. (2012). Dünden bugüne milliyetçilik: Küresel dünyada yükselen sesler. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 12(3), 117-135.
- Şahin, K. (2007). Bir ideoloji olarak milliyetçilik. *Akademik Bakış*, 12, 1-9.
- Şahin, K. (2009). *Küreselleşme tartışmaları ışığında ulus devlet*. İstanbul: Yeni yüzyıl Yayınları.
- Şen, H. (2011). Türk İslâmcıların milliyetçilik algıları. *Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 1(26), 1-18.
- Şevkli, S. (2009). Resmi söylemden kültürel kimliğe: Türkiye’de seküler milliyetçilik. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Bilgi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyoloji Anabilim Dalı.
- Topakkaya, A. (2007). İdeoloji kavramının tarihsel gelişim sürecine kısa bir bakış. *Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 11(1-2), 163-180.
- Turan, E. (2011). Milliyetçilik teorisinin gelişimi ve Türk milliyetçiliği. *Selçuk Üniversitesi Sosyal ve Teknik Araştırmalar Dergisi*, (1), 135-149.

Yesevi, Ç. G. (2012). Türk milliyetçiliğinin evrimi. *Sosyal ve Beşerî Bilimler Dergisi*, 4(2), 75-85.

Araştırmacıların Katkı Oranı:

1. Yazar: % 100

Çatışma Beyanı: Herhangi bir çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Destek ve Teşekkür Beyanı: Belirtilmemiştir.